

ТЕРМІНОЛОГІЯ

І. В. Царьова (Дніпро)

УДК 811.161.2'373.7

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Однією з вагомих наукових галузей синтезованого типу є юридична лінгвістика – комплексна гуманітарна дисципліна, серед першочергових завдань якої встановлення корпусу, складу лексем фахової мови. Системне вивчення юридичної лексики як метамови сучасного правознавства належить до пріоритетів нашого століття, хоча цивілізаційні джерела, становлення й розвиток термінів аналізують (і це об'єктивно) в діахронному контексті культурної трансформації людства. При цьому постулюють взаємозв'язок і взаємодію права й мови в їх функціонуванні та акцентують увагу на відображенні цього процесу, зокрема, у цілісній системі юридичних лексем з огляду на їхній мовний зміст.

Незважаючи на низку цінних термінознавчих праць ще з ХХ ст. (Ю. Апресяна, В. Виноградова, Б. Головіна, В. Звєгінцева, І. Ковалика, А. Крижанівської, В. Лейчика, Т. Панько, Л. Симоненко та ін.), в Україні мова права досліджена поки що не на достатньому рівні. Проблеми впорядкування україномовного поняттєвого апарату юриспруденції та правничої термінології досліджують українські мовознавці та правники: як Н. Артикуца, С. Головатий, Ю. Зайцев, Г. Онуфрієнко, Ю. Прадід, Н. Руколянська, О. Сербенська, А. Токарська, О. Юрчук та ін.

Аналіз юридичної лексики зосереджений: по-перше, на ідеях і їх матеріальному втіленні в діяльності членів суспільства, у якій триває буття людини (філософський підхід); по-друге, на артефактах, віруваннях і звичаях, що забезпечують адаптацію й відтворення укладу життя людей (антропологічний підхід); по-третє, на цінностях, нормах, значеннях предметів, що дозволяють підтримувати соціальні зразки соціуму (соціологічний підхід). Відсутність системного вивчення специфіки антропоцентризму, опрацювання сучасних векторів дослідження юридичної лексики зумовлює актуальність нашої роботи.

Мета пропонованої статті – проаналізувати лексико-семантичні процеси, притаманні юридичній лексиці української мови, зокрема неосемантизацію та неологізацію.

Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій і методів різних парадигм – концептуальної, структурної, феноменологічної, аксіологічної, які засвідчують появу комплексних новітніх напрямів дослідження мови й культури. На думку О. Селіванової, методологічний еkleктизм лінгвістики ХХІ століття – це не свідчення кризової ситуації, а результат

„пошуків нового багатофокусного пізнавального простору” [Селіванова 2004: 5 – 7]. К. Мізін зазначає, що парадигмально-методологічні „стрибки” стали основною прикметою мовознавства кінця ХХ – початку ХХІ століття. І чим далі, тим більше цей процес прискорюється [Мізін 2009: 75]. Серед дисциплін, які з’явилися на перетині з лінгвістикою, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, соціолінгвістика тощо, для яких принцип антропоцентризму стає провідним.

Антропоцентрична настанова на вивчення мови – результат розвитку ідей та поглядів видатних мовознавців і філософів: В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа. Антропоцентричний підхід як загальний стиль мислення в усіх сферах пізнання здобуває все більше визнання [Селіванова 2004; Мізін 2009]. Для лінгвістичної парадигми, що виходить з традиційного антропоцентричного напрямку, ідей В. фон Гумбольдта й неогумбольдтіанців, характерні тісне переплетіння та взаємодія різноманітних методів і підходів. Загальноновизнану думку про наскрізну антропоцентричність мови підтверджує особливий зв’язок людини з мовою права. Чітко виражений у юридичних лексемах взаємозв’язок мови й права поставив їх у центр актуальних нині лінгвістичних досліджень.

Суть антропоцентризму лаконічно визначив Е. Бенвеніст – „людина в мові”. Реалізація цього принципу передбачає „поєднання мови й побуту людини в одному полі пізнання” [Харитонова 2004: 11]. Юридична лінгвістика – це один із центрів антропоцентричної лексики будь-якої мови, оскільки серед найважливіших характеристик порівняння виділяють антропоцентризм [Чекулай 2006: 125]. Лексеми юридичного тексту зображують певну реалію багатомірно, функціонують у системі термінів, яка є цілісною, відносно стійкою, структурованою, єдиною за змістово-мовною ознакою, і, як відзначає Б. Головін, виявляють зв’язок „на поняттєвому, лексико-семантичному, словотвірному (дериватологічному) і граматичному рівнях” [Головін 1979: 14], вступаючи в закономірні відносини з іншими термінами.

Вважаємо, що наукова парадигма в епоху глобалізації є особливо важливою, оскільки інтерпретаційний складник пов’язаний з мовою як модельною системою інтерпретатора. У процесі інтерпретації „реконструюється” або, інакше кажучи, „моделюється” уявний світ людини. Предметом опису стає і реальний, і в деяких випадках нереальний, але бажаний стан справ. У цій парадигмі знімається грань між універсальністю вивчення мови та численними аспектами правового дискурсу.

Зростає результативність вивчення правового континууму, взаємопрочитання й взаємодоповнення різних лінгвістичних методів – етногенетичного, концептуального й порівняльно-історичного. Специфіка мови законодавства дозволяє твердити, що ступінь її

спеціалізації порівняно невеликий. Юридичну лексику не можна назвати вузькоспеціальною, оскільки нормативними актами послуговується не лише вузьке коло спеціалістів, але й усі громадяни в їхньому соціальному житті та практичній діяльності.

У юриспруденції порівняно небагато власне юридичної лексики (*нормотворчість, правосвідомість, правова система, диспозиція правової норми*). Законодавство спирається на термінологію, яка має прозору семантику й будується на ґрунті загальноновживаного словника: іменники (*право, суддя, усиновлення, делікт*), прикметники (*правовий, законний, злочинний*), дієслова (*апелювати, заарештовувати, ув'язнити*), прислівники (*беззаконно, злочинно, неумисно, умовно*). Інший аспект – дефінітивна визначеність і, відповідно, спеціалізація значення загальноновживаного слова, що термінологізується, свідомо творені елементи тих чи тих фахових мов, які є специфікою окремих правових актів, самостійних галузей права, якщо такі регулюють відповідну сферу правових відносин (*санкція, інкримінування, імпідмент, правовідносини*). Такий варіант утворення термінів не завжди є оптимальним, оскільки лінгвіст і юрист-практик часто стикаються з переосмисленням значення, метонімічним перенесенням, коли слово набуває нового значення. З метою диференціації таких лексичних одиниць терміни часто змінюють форму написання, вимову, відмінювання, наголос (*ефект – афект, документа – документу, заподіювання – заподіяння*). Такий спосіб утворення термінів більшою мірою притаманний саме юридичній термінології, оскільки, як ми вже зазначали, мова законодавства поширюється на різні сфери людської діяльності, суттєво відрізняючись від інших фахових мов.

Проблема неосемантизації, або надання статусу термінів загальноновживаним лексичним одиницям рідної мови, як один із основних шляхів утворення юридичних термінів, набуває в лінгвістичній науковій літературі об'єктності самостійного аналізу, що визначає теоретичні засади дослідження. Серед неосемантизмів J. Lukszyn і W. Zmarzer [Lukszyn 2001: 77] розрізняють дві підгрупи: а) ті, що виникли внаслідок переносного вживання загальнонаціональних слів (термінологізація); б) ті, що належали до інших термінологічних систем, а в новому термінологічному лексиконі отримали нове значення, зберігаючи, однак, свою первісну семантичну прозорість (транстермінологізація).

Особливості юридичних термінів не можна охарактеризувати без застосування диференційованого підходу. Відповідно до положень Енциклопедичного юридичного словника, за ознакою „зрозумілості” тій чи тій частині населення розрізняють юридичні терміни загального значення, спеціально-технічні терміни, а також спеціально-юридичні терміни. Серед юридичних неосемантизмів, за класифікацією А. Корж [Корж 2001], виділяємо такі групи: 1) загальноновживані терміни (*справа, закон, правопорядок, охорона, офіцер, документ, юрист*); 2) загальноновживані терміни, що мають у нормативному акті більш вузьке

спеціальне значення (*скарга, доказ, потерпілий, злочинність, акт, хабар, бандитизм, грабіж, хуліганство*); 3) власне юридичні терміни (*юридична особа, позов, речовий доказ, касація*); 4) технічні терміни (*комп'ютер, фонограма, плівка, піротехніка, діапозитив, дискета, флешка*).

У контексті визначеної проблематики важливо розглянути особливості таких неосемантизмів з лексико-семантичного погляду.

Загальноновживані терміни – це поширені назви предметів, якостей, ознак, дій, явищ, однаковою мірою використовувані в загальноновживаній мові, художній і науковій літературі, ділових документах чи законодавстві: *доказ, документ, закон, заява, злиття, охорона, правила, працівник, свідок, співучасник, частина, юрист* та ін. Аналогії такого термінотворення присутні в усіх мовах, зокрема в польській: *emerytura, orłata, posiadanie, ślady* тощо.

Власне юридичну лексику в законодавстві використовують для позначення особливих понять окремої галузі права (*контрафакція, об'єктивна відповідальність, пом'якшувальні обставини*). Законодавець створює спеціальний термін, коли в загальнолітературній мові немає належного слова для позначення відповідного поняття. Багато термінів, які були спеціально створені як одиниці субмови права, у подальшому стали поширеними в побуті, художній літературі, їх активно застосовують за межами правової сфери, напр.: *банкрутство, вирок, законопроект, суд, платник податку, повноваження* та ін. Визначений принцип українського термінотворення водночас має універсальний характер, якщо аналізувати його як продуктивну модель у термінотворенні сучасної субмови права (пор. з пол.: *kodeks, nieletni, odszkodowanie, przestępca, przywłaszczenie, ustawa* та ін.).

Типовим для нормативних актів є вживання термінів, запозичених з інших термінологічних субмов (різних галузей науки, техніки, мистецтва), а також професіоналізмів. У науковій літературі за ними закріпилася назва „технічні терміни”: *собівартість продукції, рентабельність, піротехніка, плівка, еталон, фонограма, флешка* (чи функціональні аналоги в інших мовах: *definicja, franchising, hipoteza* та ін.). Д. Керимов вважає, що потрібно намагатися уникнути зайвих технічних та інших вузькоспеціальних термінів, але здійснювати заміну технічного терміна доречно лише в тому випадку, коли описові висловлювання є лаконічними, точними й доступними для всіх [Керимов 1991: 95].

Зауважимо, що в процесі реального застосування норм права в різних сферах національного суспільного життя без технічних термінів, що набувають актуалізації та спеціалізації в юриспруденції, обійтися часто просто неможливо. У такій постановці питання підкреслимо, що неосемантизація національної мови є природним, продуктивним і корисним процесом, припинення якого означало б цивілізаційний регрес.

Юридичній лексиці властиві своєрідні словотвірні моделі, характерне для неї співвідношення іншомовних і національних елементів, специфічними є її становлення й розвиток. До юридичного шару лексики відносимо назви дій, явищ, осіб, установ, терміни на позначення видів злочинів і покарань за них тощо, які мають безпосереднє відношення до суспільства, політики та сфери її функціонування в суспільстві. Іншою моделлю творення юридичних термінів є неологізація, зокрема авторська – „кування” термінів.

Групу неологізмів традиційно поділяють на три основні категорії терміноодиниць: а) побудовані виключно на основі рідної мови; б) побудовані на основі питомої лексики, проте з використанням міжнародних терміноелементів; в) побудовані на основі виключно терміноелементів чужого походження.

Розвиток права завжди відбувається паралельно з обговоренням формування термінології. Право як регулятор правової поведінки тим ефективніше виконує свою роль, чим правильніше концептуально й лінгвістично виражені його констатації, приписи, дозволи й заборони. Використання синонімів і паронімів у текстах нормативно-правових актів перешкоджає однозначному розумінню правових приписів. Привертає увагу характерний для української мови спосіб загальномовної неологізації, яким є термінотворення віддієслівних і відприкметникових іменників за допомогою суфіксів, напр.: *бездітний* > *бездітність*; *здатний до праці* > *працездатність*; *припинити діяльність* > *припинення діяльності* та ін.

Автори книги „Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти” наголошують на тому, що цілком нові терміни, зазвичай, не „вигадуються” [Д’яков 2000: 10]. За всю історію розвитку науки й техніки такий спосіб термінотворення використовували лише кілька разів. Зауважимо, що цей спосіб набув найбільшого поширення в естонській мові завдяки діяльності Й. Аавіка та в івриті завдяки діяльності Е. Бен-Єгуди.

Слушною в цьому контексті є думка О. Тараненка, що в умовах, коли термін виникав зворотним шляхом, тобто „згори вниз”, він не проходив випробування в комунікаційній спільноті, неологізація як спосіб термінотворення була і актуальною, і плідною [Тараненко 2012: 5]. Тому на початковому етапі формування термінологічної бази національної мови укладачам словників неодноразово доводилося не лише відтворювати, але й „кувати” фахову лексику та фразеологію.

Наголосимо, що розглянутий спосіб творення нових термінів має також бути узаконеним відповідними документами. Сьогодні є спроби документально унормувати цей процес. Так, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту і Міносвіти України зазначає, що „для позначення сформульованого поняття (якщо нема потенційних термінів, які можуть відтворити потрібний відтінок значення), термінолог, відповідно до законів

словотворення, творить нове слово-термін або термінологічне словосполучення з кореневих мовних основ, надаючи йому, за допомогою відповідних префіксів та суфіксів, потрібного відтінку в значенні” [Порадник]. Проте зважаючи на те, що мова права має бути максимально точною та глибокою за викладом матеріалу й водночас простою та зрозумілою, створення неологізмів саме в цій сфері не є поширеним.

Досвід поглиблених досліджень у галузі юридичної лінгвістики останніх років свідчить про те, що адекватна інтерпретація смислового змісту юридичних лексем і реконструкція їх генезису та функціонування в рамках наукової картини світу принципово недосяжні. Юридична лексика – специфічна система, своєрідний синтетичний механізм об’єднань мовного й наукового, історичного й сучасного тощо.

Отже, провідною тенденцією сучасної лінгвістики є синтетичне осмислення мови як феномену, а вивчення різних аспектів юридичної лексики відбувається із залученням широкого змістового контексту. Виходячи зі сказаного, доходимо висновку, що основою для українського юридичного лексикону є внутрішньомовні ресурси, однак аналізована група термінологіки значною мірою виходить поза межі національної мови. Іншомовні елементи будуть цінним надходженням за умови, якщо мова, яка їх запозичує, готова абсорбувати їх у свою усталену систему термінотворення й може адекватно реагувати на реальні потреби професійної діяльності соціуму. Дослідження питання аналізу лексико-семантичних процесів у сучасній юридичній термінології української мови сприяє не лише виробленню високої культури мови фахівця, але передусім – упорядкуванню національної терміносистеми і є практичною необхідністю.

Однією з перспектив подальшого дослідження є вивчення специфіки юридичної лексики, де основну увагу спрямовуємо на всебічне застосування сучасних методологічних підходів.

Література

Багаутдинова 2006 – Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии: антропоцентрический аспект / Г. А. Багаутдинова – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – 132 с.; **Головин 1979** – Головин Б. Н. Терминология. Общее языкознание // Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. – М., 1979. – С. 14 – 15; **Д’яков 2000** – Д’яков А. С. Основи термінотворення: семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А. С. Д’яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К., 2000. – С. 10 – 27; **Керимов 1991** – Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.; **Корж 2001** – Корж А. В. Юридичне документоведення: Лекції та зразки документів: навч. посіб. / А. В. Корж. – К. : Ін-т держави і права ім. В. Корецького, 2001. – 166 с.; **Мізін 2009** – Мізін К. І. Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької,

української та російської мов) / К. І. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 1. – С. 75 – 81; **Порадник** – Порадник для укладачів фахових словників (початкова редакція проекту). Офіційний інтернет-сайт ТК СНТТ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polynet.lviv.ua/tc.terminology>; **Селіванова 2004** – Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 376 с.; **Тараненко 2012** – Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2012. – № 3. – С. 3 – 31; **Харитоновна 2004** – Харитоновна І. В. Системное исследование языка: философско-методологический аспект : автореф. дис. на соиск. науч. степ. д-ра филос. наук : спец. 09.00.08 „Философия науки и техники” / И. В. Харитоновна. – М., 2004. – 32 с.; **Чекулай 2006** – Чекулай І. В. Функціонально-деятельностный подход к изучению принципов оценочной категоризации в современном английском языке : монографія / И. В. Чекулай. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2006. – 236 с.; **Черданцева 1996** – Черданцева Т. І. Идиоматика и культура / Т. І. Черданцева // Вопр. языкознания. – 1996. – № 1. – С. 66; **Lukszyn 2001** – Lukszyn J. Teoretyczne podstawy terminologii / J. Lukszyn, W. Zmarzer. – Warszawa, 2001. – S. 77.

Царьова І. В. Сучасні тенденції дослідження юридичної лексики

У статті розглянуто сучасні тенденції дослідження юридичної лінгвістики. Проаналізовано лексико-семантичні процеси, притаманні юридичній лексиці української мови: неосемантизацію та неологізацію. Простежено, що специфіка мови законодавства дозволяє твердити, що ступінь її спеціалізації порівняно невеликий. Юридичну лексику не можна назвати вузькоспеціальною, оскільки нормативними актами послуговується не лише вузьке коло спеціалістів, але й усі громадяни в їхньому соціальному житті та практичній діяльності. Підкреслено, що неосемантизація національної мови є природним, продуктивним і корисним процесом, припинення якого означало б цивілізаційний регрес. Наголошено, що мова права має бути максимально точною та глибокою за викладом матеріалу й водночас простою і зрозумілою, тому створення неологізмів саме в цій сфері не є поширеним. Зауважено, що з огляду на потребу узгодження юридичних понять у правових системах європейського ареалу усе помітнішою стає тенденція до зближення семантичних розбіжностей термінів.

Ключові слова: антропоцентризм, лексема, неосемантизація, неологізація, юридична лексика, юридична лінгвістика.

Царёва И. В. Современные тенденции исследования юридической лексики

В статье рассмотрены современные тенденции исследования юридической лингвистики. Проанализированы лексико-семантические процессы, присущие юридической лексике украинского языка: неосемантизации и неологизации. Прослежено, что специфика языка законодательства позволяет утверждать, что степень ее специализации сравнительно невелика. Юридическую лексику нельзя назвать узкоспециальной, поскольку нормативными актами пользуется не только узкий круг специалистов, но и все граждане в своей социальной жизни и практической деятельности. Подчеркнуто, что неосемантизация национального языка является естественным, продуктивным и полезным процессом, прекращение которого означало бы цивилизационный регресс. Отмечено, что язык права должен быть максимально точным и глубоким по изложению материала и одновременно простой и понятной, поэтому создание неологизмов именно в этой сфере не является распространенным. Замечено, что с учетом необходимости согласования юридических понятий в правовых системах европейского ареала, все заметнее становится тенденция к сближению семантических расхождений понятий.

Ключевые слова: антропоцентризм, лексема, неосемантизация, неологизация, юридическая лексика, юридическая лингвистика.

Tsareva I. V. The modern trends study of legal vocabulary

The article deals with modern trends of research of legal vocabulary. The paper describes the features of legal language as a specialized system of legal concepts, provides communication needs in the field of legal science and practice. The article presents an overview of scientific works devoted to the study of the language of juridical field that covers general theoretical problems of juridical terminology, its history, formation and development issues, precision and normativity of separate terms and also linguistic features of separate juridical terminology. The article focuses on particularity of the language functional juridical variant as an independent subsystem. Alongside with systemocentric approach to the problem of juridical terminology the necessity of anthropocentric usage is supported. The article represents analysis of lexical-semantic processes peculiar to legal terminology of Ukrainian language, particularly the following: neosemantization, neologization. It sees to it that the specific legislative language suggests that the degree of specialization is relatively small. Legal language can not be considered highly specialized as normative acts enjoys not only a narrow circle of specialists, but also to all citizens in their social life and practice. It was stressed that neosemantyzatsiya national language is a natural, productive and useful process, the cessation of which would mean a regression of civilization. Emphasized that neosemantyzatsiya national language is natural and useful process, which would cease civilizational regression. Emphasized that this

right should be as accurate and deep for the presentation of the material at the same time simple and understandable as creating neologisms in this area is not common. Noted that in view of the need for harmonization of legal concepts in the legal systems of the European area, everything becomes noticeable trend towards convergence of the semantic differences terms.

Key words: anthropocentrism, token neosemantizatsiya, neologizatsiya, legal vocabulary, legal linguistics.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2016 р.

Прийнято до друку 17.10.2016 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Должикова Т. І.